

EDUKACJA NA ZIEMIACH POLSKICH W LATACH WOJNY 1939-1945

Utrata przez Polskę niepodległości nastąpiła w wyniku układu Ribbentrop – Mołotow (23.08.1935) i napaści Niemiec hitlerowskich (1.09.1939) i Rosji sowieckiej (17.09.1939). Jej konsekwencją był podział ziem polskich między agresorów (48,6%, 51,6%).

1. Na ziemiach pod okupacją niemiecką

1.1. Polityka oświatowa okupanta

Polityka niemiecka zmierzała do „wykazania Polakom beznadziejności ich położenia narodowego”, do całkowitego wyniszczenia ludności żydowskiej, rozprawienia się z inteligencją polską, m.in. profesorami i nauczycielami (poprzez różne formy eksterminacji - rozstrzeliwania, zsyłki do obozów koncentracyjnych) oraz zniszczenia kultury polskiej. Zamknięto więc biblioteki, muzea, galerie wystawowe, archiwa, teatry i wydawnictwa; konfiskowano książki, grabiono dzieła sztuki i pamiątki narodowe; rozwiązano towarzystwa naukowe. Zakazano działalność wszelkich organizacji. Masowo wywożono na roboty przymusowe do Niemiec.

Na części niemieckich terenów okupacyjnych (Pomorzu, Poznańskiem, płn. Mazowszu, Śląsku) włączonych do Rzeszy dzieci polskie pozbawiono normalnej szkoły. Zakazano nauczania języka polskiego, a zezwolono jedynie na otwarcie dla nich szkół powszechnych z niemieckim językiem wykładowym. W miejsce Uniwersytetu Poznańskiego utworzono uniwersytet niemiecki.

W Generalnej Guberni, utworzonej (26.10.1939) z południowych i wschodnich terenów okupacyjnych, poszerzonej po napaści Niemiec na Rosję o cztery dawne woj. wschodnie, pozwolono funkcjonować szkołom powszechnym z polskim językiem wykładowym (ograniczonym do umiejętności czytania i pisania) i z obowiązkowym językiem niemieckim. Usunięto z ich programów (na początku 1940 r.) nauczanie historii Polski, historii literatury polskiej, geografii Polski, wiadomości o Polsce współczesnej, śpiew i wychowanie fizyczne, a program nauczania pozostałych przedmiotów ograniczono do wiadomości podstawowych. Nakazano likwidację podręczników przedmiotów zakazanych, lektur i map. Nauczanie organizowano w oparciu o oficjalne czasopismo „Ster” (1940), stosowane zamiast podręczników do nauki języka polskiego (te same czytanki wykorzystywano zarówno w klasach niższych jak i wyższych) i zorientowane było ono przede wszystkim na przekazywanie wiedzy praktycznej z hodowli, pszczelarstwa, rolnictwa i zielarstwa. Zredukowano (też w 1940 r.) etaty nauczycielskie o 1/3 i zwolniono nauczycielki-mężatki oraz obniżono poziom organizacyjny wielu szkół. Dokonano licznych aresztowań nauczycieli (np. 700 w 1942 r.). Sieć szkół powszechnych skurczyła się do 40% stanu przedwojennego (1942/43), m.in. w wyniku likwidacji szkolnictwa żydowskiego i innych szkół prywatnych.

Szkoły średnie (gimnazja i licea zarówno ogólnokształcące jak i zawodowe, licea wychowawczyń przedszkoli, licea pedagogiczne, pedagogia)

oraz wszystkie uczelnie uległy likwidacji. Aresztowano zarazem profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, Akademii Górniczo-Hutniczej i Seminarium Duchownego we Włocławku. Funkcjonować mogły jedynie szkoły zawodowe (leśne, rolnicze, przemysłowe, rzemieślnicze, a z czasem także handlowe, techniczne, gospodarstwa domowego) i kursy zawodowe, gdyż miały one dostarczać robotników potrzebnych gospodarce niemieckiej. Również w tym szkolnictwie zakazano nauczania wszystkich takich przedmiotów jakie wyeliminowano z programu szkoły powszechnej.

1.2. Organizatorzy oświaty podziemnej

Organizatorami tajnego nauczania byli przede wszystkim nauczyciele i profesorowie. Często samorzutnie podejmowali się oni tego bardzo niebezpiecznego zajęcia. Wspierali ich nierzadko w tym dziele lekarze, aptekarze, księża, zakonnicy, inżynierowie, studenci oraz przedstawiciele innych jeszcze zawodów czy środowisk, którzy mieli odwagę podjąć się nielegalnego nauczania. Organizacją i koordynacją oświaty podziemnej zajmowało się pięć wyspecjalizowanych ośrodków.

TON, pod takim kryptonimem (Tajna Organizacja Nauczycielska) działał (od października 1939 r.) Związek Nauczycielstwa Polskiego. Mobilizował on nauczycielstwo do nauki zakazanych przedmiotów ojczyustych w szkolnictwie legalnym oraz do organizowania tajnego nauczania w kompletach.

Komisja Oświecenia Publicznego rozpoczęła działalność równoległe z TON-em i prowadziła ją (w latach 1939 –1941) w powiązaniu z konspiracją wojskową. Zajmowała się tajną oświatą na terenie kieleckiego i krakowskiego,

Międzystowarzyszeniowa Komisja Porozumiewawcza Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich (działała od grudnia 1939, grupowała Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich, Chrześcijańsko-Narodowe Stowarzyszenie Nauczycieli Szkół Powszechnych, Stowarzyszenie Nauczycieli Szkół Zawodowych, Zrzeszenie Dyrektorów Szkół Państwowych i Stowarzyszenie Dyrektorów Szkół Prywatnych), z niej wyłoniła się Tajna Komisja Oświatowa, która wypracowała m.in. zasady organizacji tajnego nauczania.

Departament Oświaty i Kultury Tajnej Delegatury Rządu Emigracyjnego na Kraj (koniec 1940), wraz z swoimi komisjami oświatowymi: wojewódzkimi, powiatowymi i gminnymi, współorganizował razem z organizacjami nauczycielskimi tajną oświatę i wspierał ją finansowo z subwencji emigracyjnego Rządu Polskiego. Wydział Nauki DOiK zajmował się szkolnictwem wyższym, opiekował się majątkiem uczelni, organizował tajne studia, kursy i komplety. Organem doradczym DOiK-ku stała się Tajna Komisja Oświatowa.

Biuro Oświatowo-Szkolne Ziem Zachodnich (1940) zajmowało się tajną oświatę i nauką wśród ludności wysiedlonej do Generalnej Guberni z ziem włączonych do Rzeszy.

1.3. Formy i zasady organizacyjne tajnej oświaty

Sięgają one korzeniami do czasów nieoficjalnej i nielegalnej oświaty w latach zaborów. Najczęściej stosowano cztery następujące formy:

-przemycanie w szkołach oficjalnie funkcjonujących treści z przedmiotów zakazanych przez okupanta oraz podejmowanie działań na rzecz podnoszenia poziomu nauczania w szkołach powszechnych do standardów programów przedwojennych. Instrukcja programowa TON (1940) i wydawane do „Steru” komentarze („Nasz Sternik”) oraz osobiste doświadczenia nauczycieli podpowiadały jak wykorzystać oficjalny program do przekazywania uczniom wiadomości z takich min. przedmiotów jak historii Polski czy geografii Polski.

-tajne komplety uczniowskie, najczęściej kilkoosobowe, spotykały się z nauczycielem w mieszkaniach prywatnych lub innych lokalach w celu realizacji programu określonego szczebla nauczania. Powstawały one wszędzie tam (także w małych miejscowościach i na wsi, a nawet w getcie warszawskim), gdzie znaleźli się nauczyciele bądź ludzie innych zawodów gotowi podjąć się bardzo ryzykownej pracy. W ramach takich zajęć odbywało się uzupełniające nauczanie w zakresie przedmiotów zakazanych w szkole powszechnej, a szczególnie w zakresie realizacji programu gimnazjum i liceum oraz studiów wyższych (zwłaszcza roczników starszych).

-nauczanie organizowane pod szyldem wyższych klas (VI lub VII) szkoły powszechnej bądź szkół i kursów zawodowych, realizujące program określonych klas gimnazjum lub liceum bądź (niższych roczników) określonych kierunku studiów wyższych, zwłaszcza tam, gdzie zatrudnieni byli w charakterze nauczycieli pracownicy naukowcy zamkniętych uczelni wyższych.

-nauka indywidualna, oparta na samokształceniu, przy wykorzystaniu zachowanych podręczników.

W trosce o poziom podziemnej oświaty, zwłaszcza tajnego nauczania w kompletach realizujących program średnich szkół ogólnokształcących, instrukcja DOiK (z sierpnia 1941 r.) zalecała:

- realizować program przedwojenny,
- w jednym roku wolno przerabiać program tylko jednej klasy,
- tygodniowy wymiar godzin nauki z danego przedmiotu nie może być niższy niż połowa jego wymiaru przedwojennego,
- komplety nie liczniejsze niż 6-7 osób,
- prawo przeprowadzania matur mają tylko te szkoły, które je miały 1 września 1939 r.

1.4. Rozmiary tajnej oświaty

Trudno ściśle określić zakres tajnej oświaty, stąd różne opracowania podają odmienne dane, np. J. Krasuski, C. Wydech, S. I. Możdżeń (i za nim je tu przytaczam). Bez względu na różnice ilościowe, zawsze udział w tajnej oświacie oceniać należy przez pryzmat grożącego niebezpieczeństwa jego organizatorom i uczestnikom.

Uzupełnianiem programu nauczania w zakresie szkoły powszechnej objęto w Generalnej Guberni w r. szk. 1943/44 150 tys. uczniów, a w woj.

poznańskim włączonym do Rzeszy ok. 2860 uczniów.

Tajne nauczanie na poziomie średnim odbywało się w ok. 2 tys. ośrodków kształcenia ogólnego i zawodowego, a brało w nim udział w roku 1943/44 ok. 9200 nauczycieli i prawie 84 tys. uczniów (tzn. 38% stanu uczniów z 1938 r.) oraz dalszych ok. 550 uczniów w Poznaniu. Przyszłych nauczycieli (ok. 500) przygotowywano (od 1941 r.) według programu liceum pedagogicznego (w 10 ośrodkach) i pedagogium (np. w Kielcach) oraz Instytutu Robót Ręcznych, Instytutu Nauczycielskiego i Wolnej Wszechnicy Polskiej.

Tajne studia organizowali pracownicy uczelni w Warszawie (Uniwersytetu, Politechniki, Szkoły Głównej Handlowej, Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego), Lublina, Krakowa i Poznania. Skorzystało z nich w latach 1940-1944 ok. 6300 młodych ludzi. Na Uniwersytecie Warszawskim przy końcu okupacji studiowało 2176 studentów, na Uniwersytecie Ziem Zachodnich (tzn. na byłym Uniwersytecie Poznańskim przeniesionym do GG) studiowało w różnych ośrodkach blisko 2200 studentów. Odbywały się nie tylko zaliczenia i egzaminy ale także egzaminy magisterskie (ukończyło je np. w UJ 800 a SGGW 160 absolwentów), a także obrony prac doktorskich (48), a nawet habilitacyjnych (19). Wydawano podręczniki i prace naukowe (w 1942 r. ponad 100 tytułów, a latach następnych ok. 470).

2. Na ziemiach pod okupacją sowiecką

2.1. Antypolska polityka bolszewików

Kresy Wschodnie zostały włączone do Rosji sowieckiej, a 4,7 mln. Polaków automatycznie stało się jej obywatelami, których władze bolszewickie systematycznie niszczyły. Masowo wywoziły całe rodziny (także z niemowlętami) w głąb Rosji (najczęściej na Syberię). Dokonały licznych rozstrzeliwań oraz masowego mordy 22 tys. oficerów (w Katyniu, Charkowie, Miednoje), w tym także pracowników nauki i nauczycieli. Inicjowały krwawe czystki etniczne nacjonalistów ukraińskich, a także niszczenie kultury polskiej, również przez nacjonalistów białoruskich i litewskich. Sowietyzowały życie, upowszechniały wydawnictwa propagujące ideologię komunistyczną, marksizm-leninizm i historię WKP(b), treści antyreligijne i literaturę sowiecką, lansującą swoich bohaterów i uczonych. Liczne wiece, masówki i akademie służyły obchodom rocznic bolszewickich oraz indoktrynacji.

2.2. Polityka i praktyka oświatowa bolszewików

2.2.1 w szkolnictwie powszechnym

Władze powołały sowiecką administrację oświatową. Zlikwidowały szkoły prywatne i zakonne, a rozbudowały sieć szkół rosyjskich, ukraińskich, białoruskich, litewskich i żydowskich. Narzuciły własną politykę oświatową i sowiecki system szkolny (styczeń 1940). Nauczycieli i naukowców poddały weryfikacji, polskich dyrektorów i rektorów zastąpiły rosyjskimi bądź ukraińskimi czy litewskimi. Usunęły ze szkół religię i krzyże oraz przysposobienie wojskowe. Zakazały nauczania historii Polski, geografii Polski, ograniczyły nauczanie literatury polskiej, usunęły łacinę, a językiem

wykładowym był ukraiński, białoruski, rosyjski lub polski, tzn. często ten jakim władał nauczyciel. Nielicznym szkołom polskim narzuciły jeden z tych języków obcych jako obowiązkowy. Wprowadziły naukę konstytucji ZSRR oraz podręczniki eksponujące znaczenie rewolucji październikowej i walki klasowej, a zarazem fałszujące fakty historyczne i naukowe oraz szkalujące polskość i religię. Usunęły godło państwowe a portrety prezydenta zastąpiły wizerunkami Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina. Propagowały formy wychowania komunistycznego i pedagogikę kolektywną. Powołały organizacje – pionierską i komsomolską (i ich tzw. organizatorów). Narzuciły współzawodnictwo między uczniami, klasami, nauczycielami (dotyczyło ono m.in. wyników nauczania). Upowszechniały przekłady literatury radzieckiej i filmy gloryfikujące mordowanie ziemian i inteligencji. Powyższe zmiany i działania miały miejsce na wszystkich szczeblach szkolnictwa.

2.2.2 w szkolnictwie średnim

Szkolnictwo średnim funkcjonowało wprawdzie nadal ale dokonano w nim zmian kadrowych, a dotychczasowe gimnazja i licea zastąpiono (1940) 10-latkami. Modyfikacje w programach nauczania miały podobne tendencje jak w szkolnictwie powszechnym, ale dodatkowo wprowadzono tu m.in. historię narodów ZSRR. Młodzieży tych szkół zabroniono uczęszczać do kościoła i nakazano zarazem brać udział w zajęciach organizowanych w czasie świąt religijnych. Szerzono wśród niej ideał Pawki Morozowa.

2.2.3 w szkolnictwie wyższym

Nadal funkcjonowały szkoły wyższe Lwowa ale jako uczelnie ukraińskie i Ukraińcy nimi kierowali. Również w nich dokonano wiele zmian. Uniwersytet „wzmocniono” kadrowo profesorami z Kijowa i Charkowa, zlikwidowano w nim Wydział Teologiczny i studia z historii Polski, wprowadzono nauki polityczne, marksizm-leninizm, ekonomię polityczną, a ilość zajęć dydaktycznych zwiększono 2,5-krotnie. Wykłady odbywały się w języku rosyjskim i ukraińskim. Liczba studentów spadła o 2/3. Zaszły zmiany w ich składzie narodowościowy (Żydzi 44%, Ukraińcy 34%, Polacy zaledwie 22%) i strukturze społecznej, ponieważ przy rekrutacji nie wymagano ukończenia szkoły średniej, a nawet podstawowej, gdyż miała charakter uznaniowy. Zorganizowano studia zaoczne. Podobne zmiany zaszły w innych uczelniach.

Uniwersytet Wileński sowieci przekazali Litwinom. Polskich profesorów i studentów usunięto i wysłano do odległych miejscowości. Zakazano używania języka polskiego w miejscach publicznych.

2.2.4 zmienne losy ziem wschodnich i ich szkolnictwa

Po wkroczeniu Niemiec na teren Kresów Wschodnich (1941) stosowali oni wobec tamtego szkolnictwa taką samą politykę jak w GG. A więc wszystkie gimnazja i licea oraz uczelnie Lwowa i Uniwersytet Wileński uległy więc likwidacji. Niemcy rozniecali antagonizmy między Polakami a innymi narodowościami, w ich wyniku ginęli m.in. naukowcy i nauczyciele.

Począwszy od pierwszych klęsk w walce z Niemcami, Rosja sowiecka

złagodziła nieco swą politykę wobec Polaków, nawet na własnych terenach. Zezwoliła (1942) na zakładanie szkół dla dzieci polskich (w sumie w kolejnych latach powstało ich 250 z 20 tys. uczniów) i domów dziecka dla sierot (56 z 6 tys. dzieci).

Po ponownym wkroczeniu na te ziemie Sowieci (1944), powrócono w szkolnictwie do rozwiązań z pierwszej połowy 1941 r.

2.3. Tajne nauczanie

Oświata podziemna rozwijana była również na Kresach Wschodnich. Nauczyciele organizowali ją tu w podobnych jak w GG formach. W trakcie oficjalnych zajęć starali się przemycić treści z przedmiotów, które zostały usunięte z programów nauczania, zwłaszcza z historii Polski, geografii Polski i literatury polskiej, a narzucone treści programowe zalecali uczniom do przerobienia w formie zadań domowych. Na wszystkich szczeblach nauczania organizowano tu także tajne komplety. Profesorowie i studenci, bojkotując zmiany wprowadzone na uniwersytetach przez Ukraińców i Litwinów, też podejmowali niejawne działania edukacyjne. Przy czym tajna oświata na tych ziemiach była dodatkowo utrudniona, z uwagi na aktywność nacjonalistów ukraińskich, litewskich i białoruskich, współpracujących na swój sposób z agresorem.

3. Znaczenie oświaty konspiracyjnej

-Umożliwiła utrzymanie pewnej ciągłości kształcenia na wszystkich szczeblach, wbrew polityce oświatowej i działań eksterminacyjnych okupantów (zginęło ponad 6100 nauczycieli i 340 naukowców).

-Zmniejszyła straty w kształceniu dzieci i młodzieży spowodowane zarówno przez lata wojny jak i obu okupacji.

-Uchroniła zastępy dzieci i młodzieży przed demoralizacją.

-Ujawniła patriotyzm, poświęcenie i odwagę nauczycieli oraz rozbudziła te cechy wśród młodzieży.

-Zmobilizowała do wspierania tej oświaty rodziców (oddających swoje mieszkania na zajęcia tajnych kompletów) oraz urzędników, kolejarzy, pocztowców i innych (umożliwiających m.in. druk oraz kolportaż instrukcji i książek).

Literatura dla szanownych Studentów:

Januszek F., Polityka oświatowa ZSRR na okupowanych terenach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941. „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1991, nr. 3-4.

Kraus J., Terlecki R., Historia wychowania. T. 2. Wiek XIX i XX. Wyd. WAM, Kraków 2005.

Krasuski J., Oświata i szkolnictwo w okresie okupacji (1939-1945). W: Historia wychowania wiek XX. T. 1. Pod red. J. Miąso. PWN, Warszawa 1980.

Krasuski J., Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej. Wyd. 2. Warszawa 1977.

Możdżeń S.I., Historia wychowania 1918-1945. Wyd. Stachurski. Kielce 2000.

Sudoł A. (red.), Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939 r. Bydgoszcz 1998.

Walczak M., Polskie środowisko szkolne na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej (1939-1945). „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1995 , nr 3-4.

Walczak M., Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945. Wrocław 1978.